

ANDERS ANDRÉN

En fråga om tid

”**V**AD ÄR DÅ TIDEN? Om ingen frågar mig om det, så vet jag, om någon frågar mig och jag vill förklara det för honom, då vet jag det inte.”

Så formulerade sig kyrkofadern Augustinus redan för 1600 år sedan inför den undflyende tiden (Augustinus 1990:275). Vi har fortfarande mer än ett och ett halvt millennium senare svårt att få grepp om tiden. I vårt vardagsspråk uppträder tiden närmast som ett objekt. Vi kan ha tid, ta oss tid, vinna tid, förlora tid eller till och med slå ihjäl tiden. Tiden kan gå fort eller långsamt och tiden kan vara utmätt, men tid kan också vara pengar. Men egentligen är tiden varken ett objekt eller en behållare i vilket något händer. Tiden är ”ingenting” – eller snarare en aspekt av den levda mänskliga erfarenheten, som den franske filosofen Henri Bergson formulerade det redan i slutet av 1880-talet (Bergson 1992).

Den arkeologiska kronologin

Trots tidens undflyende karaktär kan det ske revolutioner i vårt sätt att betrakta tiden. Det är en sådan revolution och dess följder som jag kommer att beröra här. Revolutionen inleddes för precis 190 år sedan på en liten undanskymd plats i Köpenhamn, närmare bestämt på kyrkvinden i Trinitatis kirke. Här ovan valven på kyrkan huserade Det Kongelige

Bibliotek men också Museet for Oldsager. Sedan 1816 förestod köpman-
nen och antikvarien Christian Jürgensen Thomsen denna samling. Det
var här, någon gång under vinterhalvåret 1824–25, som Thomsen för
första gången började ordna föremålen i museet i olika perioder: stenå-
lder, bronsålder, järnålder, men också den kristna medeltiden.

Erik Gustaf Geijer besökte museet sommaren 1825 och skrev entu-
siastiskt hem att samlingen var ”det intressantaste och instruktivaste”
han upplevde i Köpenhamn. Men tyvärr ger han inga närmare detaljer
om den. Först 1830 får vi en beskrivning av Thomsens treperiodsystem,
då Bror Emil Hildebrand besökte Köpenhamn. Hildebrand reste se-
dan inspirerad tillbaka till Lund, och inrättade redan samma år Lunds
Universitets Historiska Museum efter Thomsens kronologiska ordning
(Jensen 1992:63 ff.). På 1820- och 30-talen hade man inte samma press
på att publicera sig som i dag. Det dröjde därför 12 år, till 1837, innan
Thomsen själv publicerade sitt treperiodsystem. Thomsen visade i sin
bok att föremål med egg – redskap och vapen – kunde delas upp i en
stenålder, en bronsålder och en järnålder. Men med denna metod kunde
han också visa att brons naturligtvis även förekom under järnåldern och
medeltiden, att guld faktiskt fanns redan från bronsåldern men att silver
introducerades först på järnåldern (Jensen 1992:136 ff.).

Thomsens insats var en revolution, vilket flera tidigare har beskri-
vit och framhållit (Gräslund 1974; Baudou 2004:116). Tanken om en
stenålder, bronsålder och järnålder var visserligen gammal. Den finns
belagd redan hos den romerske författaren och filosofen Lucretius som
levde under det första århundradet före vår tideräkning (Lucretius
1972:158 f.). Likväl hade äldre antikvarier fram till början av 1800-talet
bara kunnat spekulera om olika fornyfynd, ofta genom att jämföra med
äldre texter. Men Thomsen visade för första gången någonsin att for-
nyfynd reellt kunde ordnas i en kronologisk serie, utan hänsyn till äldre
texter. I stället byggde principerna på likhet och närhet, det vill säga på
hur lika fynden var och om de hade påträffats tillsammans, till exempel
i en grav.

Thomsens ordning av fornfynden var en liten del av evolutionstankens genombrott i Europa under första hälften och mitten av 1800-talet. Samma framstegstanke kan spåras i många andra olika ämnen, som historia, språk, geologi, botanik och zoologi. Före evolutionstanken uppfattades jordens historia utifrån den bibliska skapelseberättelsen. De flesta menade ännu i början av 1800-talet att människans historia knappast var mer än 6000 år. Evolutionstanken ändrade detta tidsperspektiv radikalt, eftersom jordens, växternas, djurens och inte minst människans historia började räknas i miljoner år – snarare än i tusentals år (Toulmin & Goodfield 1979). I detta sammanhang kan det också vara viktigt att påpeka att evolutionstanken växte fram i ett växelspel mellan humanistiska och naturvetenskapliga ämnen. Begreppet ”förhistoria”, alltså att det fanns en mänsklig historia före de skriftliga källorna, formulerades redan 1843 av Thomsens elev och efterträdare, den danske arkeologen Jens Jacob Worsaae (Baudou 2004:123). Tanken om en lång mänsklig historia presenterades alltså 16 år innan Charles Darwin publicerade ”Om arternas uppkomst” 1859.

Thomsens ursprungliga tre perioder delades snart upp i många fler och kortare tidsavsnitt. Detta arbete utfördes av danska, svenska och norska arkeologer, som Hans Hildebrand, Oscar Montelius, Ingvald Undset och Sophus Müller under mitten och senare delen av 1800-talet. 55 år efter Thomsens publicering kunde Montelius 1892 stolt sammanfatta sina och sina nordiska kollegors insatser i en översikt över bronsålderns och järnålderns kronologi. Den är fortfarande i dag giltig i sina huvuddrag. Intressant nog gäller det inte bara ordningsföljden av fynden – den relativa kronologin – utan även den absoluta kronologin. En absolut kronologi kunde upprättas tack vare fynd av utländska mynt i Skandinavien under stora delar av järnålder, men också tack vare likheter mellan bronsföremål i Skandinavien, Europa och Mellanöstern, där det sedan 1830-talet fanns en känd historia, efter dechiffreringen av hieroglyfer och kilskriftstexter (Baudou 2004:162 ff.).

Efter att bronsålderns och järnålderns kronologier var klarlagda i

sina huvuddrag på 1890-talet var det stora problemet stenåldern. Det var tydligt att det fanns många olika perioder av stenåldern, men arkeologerna famlade när det gällde att tidsfästa dem. Men redan vid sekelskiftet 1900 fick de nordiska arkeologerna en yttersta hållpunkt tack vare geologen Gerard de Geers studier av inlandsisens avsmältning. De Geer kunde genom studier av den så kallade varviga leran bygga upp en kronologi, som sträckte sig över hela Norden från inlandsisens avsmältning till nutiden. På så sätt fick den nordiska förhistorien en absolut startpunkt med inlandsisens begynnande avsmältning för cirka 14 000 år sedan. Det visade sig i längden att denna nordiska förhistoria var paradoxalt kort i jämförelse med människans mycket långa historia i andra delar av Europa och Afrika. Men i Norden innebar de Geers resultat att mycket arbete började ägnas åt stenåldern och dess kronologi från början av 1900-talet. Undersökningar av mossboplatser, megalitgravar och landskapsinventeringar ledde till att stenålderns perioder var relativt klarlagda under mellankrigstiden, även om de absoluta dateringarna fortfarande var svävande. Framför allt användes strandlinjeförskjutningar för att datera stenåldersboplatser (Baudou 2004:209 ff.).

Naturvetenskapliga dateringsmetoder

Ett nytt genombrott för de kronologiska studierna i arkeologi kom i slutet av 1940-talet från ett oväntat håll, nämligen kemi. Det var då den amerikanske kemisten Willard F. Libby utvecklade en metod att mäta halten av det radioaktiva ämnet kol-14. Eftersom halveringstiden är känd kan halten användas för att bestämma åldern på ett prov (Baudou 2004:283). Kol-14-metoden har varit viktig av framför allt två skäl. Den innebar att de flytande relativa kronologierna som redan existerade också kunde tidsfästas i absoluta årtal. Det gäller inte minst den skandinaviska stenåldern. Men framför allt har metoden förändrat möjligheten att datera över huvud taget. Äldre kronologier byggde enbart på föremål, men många mänskliga verksamheter i det avlägset förflutna har inte lämnat några föremål efter sig. Däremot påträffas ofta träkol från

eldstäder och röjningsarbeten. Det är alltså först tack vare kol-14-metoden som det har blivit möjligt att datera agrarhistoriska lämningar som åkrar, ängar, bebyggelse, och äldre hantverk och industri som järnproduktion och bergsbruk.

En annan naturvetenskaplig metod som fått allt större betydelse under de senaste decennierna är dendrokronologi. Metoden bygger på att mäta trädens årsringar, som varierar beroende på väderförhållandena under enskilda år. Tack vare variationerna i årsringarnas bredd är det möjligt att bygga upp en unik serie av årsringar från nutiden och bakåt i tiden. Metoden är egentligen betydligt äldre än kol-14-analysen. Principen erkändes redan 1749 av Carl von Linné under hans skånska resa. Han reflekterade då över klimathistorien utifrån en avsågad ekstam, som han passerade strax utanför Kristianstad (Linnæus 1975:100). Men det var den amerikanske astronomen Andrew E. Douglass som utvecklade en egentlig dendrokronologi i början av 1900-talet. Han utgick från flertusenåriga träd i Kalifornien och arkeologiska lämningar i sydvästra USA. I Skandinavien fick däremot metoden först genomslag på 1970-talet. Framför allt har dendrokronologin blivit en viktig dateringsmetod för senare historiska perioder. Det gäller särskilt virke i ännu bevarade byggnader, som medeltida kyrkor (Speer 2010:28 ff.).

Kritik av det kronologiska tänkandet inom arkeologin

190 år efter Thomsens nyuppställning av föremålen i sin antikvariska samling kan man fråga sig om arkeologin har kommit till vägs ände när det gäller kronologier. Behöver vi fler dateringsstudier? Jag skulle vilja säga att svaret beror på vad man vill med kronologierna. För de första arkeologerna var grundproblemet att över huvud taget ordna fornfynden i en kronologisk ordning. Men i dag är frågan snarare hur man ser på förändringar och tid. Om man framför allt uppfattar historien i storskaliga processer är de exakta dateringarna mindre intressanta, eftersom det är den kronologiska trenden som är viktig. Då behövs kanske inte fler kronologiska studier.

Men om man i stället uppfattar historien som ett samlat resultat av enskilda aktörer och grupper så blir mer exakta dateringar avgörande. Det är ju knappast möjligt att nå enskilda aktörer om dateringsintervallet motsvarar många generationer! Det är därför som frågor om kronologi har förblivit levande i arkeologin. Många arkeologer fortsätter alltså att arbeta med detaljerade kronologier, till exempel rörande bronsföremål, runstenar, djuvornamentik, gravfynd, keramik och mynt. Och arkeologerna gör detta därför att de detaljerade kronologierna ger en annan möjlighet till förklaringar än mer diffusa trender.

Men samtidigt som det kronologiska arbetet fortsätter inom arkeologin har det sedan 1980-talet riktats omfattande kritik mot fokuseringen på den linjära kronologin. Kritiken av den linjära kronologin utgår från den grundläggande mångtidigheten i alla människors tillvaro – såväl i nutiden som det avlägset förflutna (Chippendale 1983; Burström 1989). I dag är det den 20 mars 2015, men årshögtiden äger rum i en byggnad som uppfördes 1641–74, många av de målade sköldarna på salens väggar härstammar från 1700- och 1800-talen och utanför kan vi höra trafikbullret från Centralbron som invigdes 1962. Olika tider samsas alltså i vår egen nutid. Samma mångtidighet har naturligtvis även funnits i det förflutna. Många av stenålderns dösar och gånggrifter är ännu bevarade och måste alltså ha existerat även på bronsåldern, järnåldern och medeltiden. Och frågan är då hur människor i olika tider har förhållit sig till dessa lämningar.

Ett problem gäller alltså hur människor i det förflutna uppfattade sitt eget förflutna – det vill säga frågan om ”historien i historien”. Flera arkeologer har i detta sammanhang anknutit till antropologiska undersökningar av icke-moderna sätt att uppfatta tid och att räkna tid. Tiden är i dessa sammanhang inte en neutral tid utanför människors liv, utan snarare en tid inbäddad i socialt liv. Därmed har frågor om till exempel kulturellt minne och myt studerats utifrån materiell kultur i det mer eller mindre avlägset förflutna (Bradley 2002; Hållans Stenholm 2012).

En annan fråga gäller hur vi ska uppfatta oföränderlighet. I männis-

kans äldsta historia är detta tydligt, eftersom stenredskap kan vara oföränderliga i 10 000-tals år. Hur ska tid uppfattas i dessa sammanhang, när inga förändringar är synliga (Bailey 1983)? I mindre skala återfinns problemet även i den yngre skandinaviska arkeologin. Det förflutna verkar skifta mellan långa perioder med få förändringar och korta perioder med många förändringar. Normalt inriktar sig arkeologer på att förklara förändringarna, men som flera påpekat är de oföränderliga perioderna egentligen minst lika oförklarliga.

En annan sida av diskussionen avser arkeologernas egen hantering av tid. Den brittiske arkeologen Gavin Lucas menar att en linjär kronologi begränsar de arkeologiska tolkningarna till lika linjära förklaringar. Framför allt lyfter Lucas fram den materiella kulturens varaktighet, för att betona hur olika tider liksom griper in i varandra, som ett slags ekon eller veck i historien (Lucas 2005:1 ff.). Vi har i dag samlats i Ridduhuset som stod färdigt 1674. Våra rörelsemönster är fortfarande 340 år senare styrda av byggnadens materialitet, till exempel hur vi går upp- och nedför den stora trappan. 1600-talet tillhör alltså inte bara det förflutna utan är fortfarande en aktiv del av vår egen tid.

Lucas betonar också hur tiden kan ses som en ackumulation av händelser snarare än som en linjär serie av händelser (Lucas 2005:32 ff.). En god illustration på detta sätt att se tiden är den aktuella klimatfrågan. Det gäller inte minst problemet med den ökande koldioxidhalten i luften sedan 1700-talet och industrialiseringens början. Här är det inte de enskilda händelserna som är viktiga, utan just ackumulationen av koldioxid under 250 år som ger ett samlat tryck på vårt klimat. Kontrasten mot 1800-talets evolutionstanke och dess framstegsoptimism är här som tydligast. Om tiden då var ett löfte om en bättre framtid, så verkar tiden nu snarare ha blivit en börda som vi med dåligt samvete lämnar över till kommande generationer.

Men hanteringen av tid i arkeologi rör också hur vi skriver historia. En återkommande kritik är att många periodbegrepp verkar vara fångade i en tredelad ursprungsberättelse, med en början, ett mittparti och

ett slut (Lucas 2005:46 ff.). Stenåldern delas in i paleolitikum-mesolitikum-neolitikum – alltså i äldre, mellersta och yngre stenåldern – medan yngre stenåldern i sin tur delas upp i tidigneolitikum, mellanneolitikum och senneolitikum. Samma tretal återfinns också för historiska perioder som tidigmedeltid, högmedeltid och senmedeltid. Frågan är alltså om historien kan skrivas på andra icke-linjära sätt. En del arkeologer vill därför hämta inspiration från litteratur och film. Inom dessa områden har det ju sedan länge varit vanligt med icke-linjära narrativa strukturer, till exempel med återblickar, framåtblickar och startpunkter mitt i händelsernas centrum. Men inom arkeologin är detta berättande ännu ganska sällsynt. En avgörande skillnad är också att den materiella kulturen, med dess ovanliga varaktighet, står i centrum för arkeologernas intresse. Den franske arkeologen Laurent Olivier har därför förslagit att nya berättelser skulle ta utgångspunkt enbart i det mångtidiga nuet, där det avlägset förflutna samsas med det mest moderna (Olivier 2011).

Ännu finns bara fåtaliga försök till alternativa berättelsestrukturer. Exempel är associationsrika hypertexter eller beskrivningar av nuet som en palimpsest, alltså som ett dokument med nya och gamla spår och med helt eller delvis raderade spår. Men försöken har inte riktigt manat till efterföljd, kanske för att de saknar den traditionella berättelsens början, mitt och slut. Det verkar som om den traditionella berättelsen behövs, även om vi sedan kan modifiera den med icke-linjära element, som tillbakablickar och framåtblickar (jfr Lucas 2005:60).

Tid och arkeologi

Vad innebär då de senaste 30 årens arkeologiska diskussion om tid? Ska vi överge den linjära kronologin? Ja, när man läser till exempel Gavin Lucas eller Laurent Oliviers kritik kan man nästan få intryck av detta, men det är naturligtvis inte riktigt. Deras kritik är viktig, eftersom de söker efter nya sätt att skriva historia. De betonar inte minst tidens undflyende karaktär, något jag ju försökte fånga med de inledande formuleringarna av Augustinus och Bergson. Inte minst tingens varaktighet,

som ofta sträcker sig långt bortom en enskild människas liv, skulle kunna vara en utgångspunkt för nya former av historieskrivning.

Men samtidigt är den linjära kronologin en grundläggande förutsättning för alla de framförda alternativen till samma kronologi. För att över huvud taget kunna studera historien i historien, eller undersöka ackumulation över tid eller arbeta med ickelinjära berättelser, krävs en linjär kronologi. Utan den linjära tiden skulle dessa alternativa sätt att hantera och återge tiden inte vara möjliga. Då skulle vi vara tillbaka hos antikvarierna före Thomsen, vilka famlande försökte placera in fornfynd i en från början given biblisk kronologi.

Detta faktum anknyter till den ständigt aktuella frågan om det finns vetenskapliga framsteg inom humaniora eller om det bara rör sig om nya tolkningsperspektiv (Holm m.fl. 2014:42 ff.). I fallet med den linjära kronologin skulle jag vilja hävda att den faktiskt är ett vetenskapligt framsteg inom ett humanistiskt ämne som arkeologi. Anledningen är att den linjära kronologin erkänns av alla arkeologer, oavsett teoretisk hållning, och att ingen önskar en återgång till en tid då de flesta menade att jorden och människan var cirka 6 000 år. I den meningen är Thomsens treperiodsystem inledningen till en kronologisk revolution, som ännu i högsta grad är giltig.

Föredrag vid Akademiens årshögtid den 20 mars 2015

LITTERATUR

- AUGUSTINUS, A. (1990). *Augustinus bekännelser*. Övers. Bengt Ellenberger. Skellefteå: Artos.
- BAILEY, G. (1983). Concepts of time in Quaternary prehistory. *Annual Review of Anthropology* 12:165–192.
- BAUDOU, E. (2004). *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- BERGSON, H. (1992). *Tiden och den fria viljan. En undersökning av de omedelbara medvetenhetsfakta*. Övers. Algot Ruhe, bearb. Jenny Sylvan. Nora: Nya Doxa.

- BRADLEY, R. (2002). *The past in prehistoric societies*. London: Routledge.
- BURSTRÖM, M. (1989). Kronologi och kontext. Om samtidighetens relevans för den arkeologiska tolkningen, i M. Burström et al. (eds.), *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*, s. 37–41. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- CHIPPENDALE, C. (1983). *Stonehenge complete*. London: Thames & Hudson.
- GRÄSLUND, B. (1974). Relativ datering. Om kronologisk metod i nordisk arkeologi. *Tor. Tidskrift för nordisk fornkunskap* XVI.
- HOLM, P., JARRICK, A. & SCOTT, D. (2015). *Humanities world report 2015*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- HÅLLANS STENHOLM, A-M. (2012). *Fornminnen. Det förflutnas roll i det förkristna och kristna Mälardalen*. Vägar till Midgård 15. Lund: Nordic Academic Press.
- JENSEN, J. (1992). *Thomsens Museum. Historien om Nationalmuseet*. Köpenhamn: Gyldendal.
- LINNÆUS, C. (1975). *Carl Linnæi Skånska resa förrättad år 1749*. Red. Carl-Otto von Sydow. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- LUCAS, G. (2005). *The archaeology of time*. London & New York: Routledge.
- LUCRETIUS, T. (1972). *Om tingens natur*. Övers. till prosa samt inledn. och kommentar Bertil Cavallin. Stockholm: Forum.
- OLIVIER, L. (2011). *The dark abyss of time. Archaeology and memory*. Lanham, Maryland: Altamira Press.
- SPEER, J.H. (2010). *Fundamentals of Tree-ring Research*. Tuscon, Arizona: University of Arizona Press.
- TOULMIN, S. & GOODFIELD, J. (1979). *Människan upptäcker tiden. Utvecklingstankens historia*. Lund: Ekstrands.